

МІСЦЕ ДЕРЖАВИ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

*О.А. Гриценко, д-р екон. наук, проф.,
Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого*

Ринкова економіка повинна бути упорядкованою і скоординованою, тобто вона завжди потребує інституційного облаштування. Інституційна побудова економіки відбувається постійно, особливо інтенсивно цей процес здійснюється в трансформаційний період, що пов'язано з *відокремленням* економічних процесів у самостійні види діяльності зі своїми особливими суб'єктами, операціями й процедурами. Відособлений вид економічної діяльності починає структуруватися в окремий інститут завдяки вольовим нормам та правилам, що координують взаємодії між учасниками та розв'язують їх суперечки при низьких трансакційних і операційних витратах. Інституціоналізація економічних відносин відбувається за горизонтальними та вертикальними критеріями. В першому випадку формуються еквівалентно рівноважні, відносно незалежні один від одного інститути, в останньому – інституційні зв'язки мають ієрархічний вигляд. У цьому випадку найвищим інститутом координації стає держава, яка формує універсальні принципи поведінки для більшості суб'єктів. Ці принципи носять характер заходів примусового впливу, що санкціоновані та захищені державою.

Найчастіше в економічній літературі для визначення місця держави використовують такі поняття, як роль, функції та напрями діяльності. Але вони самі визначаються більш вагомим за своїм значенням та змістом поняттям. На нашу думку, в інституційному просторі держава виконує особливу *місію*, що означає *інституційне представництво* всього суспільства. Місія держави реалізується за допомогою її функцій. Але останні не завжди можуть відповідати її інституційній місії, як це було за часів адміністративної системи суспільства. Функції держави (економічні, політичні, ідеологічні, законодавчі тощо) породжені структурою суспільних відносин та визначені устроєм держави.

В той же час місія держави визначається особливою *суспільною інфраструктурою*, тобто найглибшими фундаментальними основами утворення держави, загальноісторичними закономірностями її існування, що забезпечують актуальні (особливі) умови життєдіяльності всього суспільства. Суспільна інфраструктура функціонує в образі так званого *громадського істеблішменту*, тобто основи упорядкованості ієрархічних зв'язків, що забезпечують владу та вплив у суспільстві. Громадський істеблішмент являє собою взаємопов'язану сукупність економічних, політичних, релігійних, державних та недержавних установ і організацій, що володіють засобами впливу (різними важелями владних повноважень) на всі сторони суспільства. Крім того, істеблішмент має персоніфіковані форми, що уособлені в образі окремих людей (відомих політиків, державних діячів, представників

культури, мистецтва, науки), які мають суттєвий вплив на всі сторони суспільної свідомості.

Громадський істеблішмент – це суспільна установа країни, в якій закладено своєрідний соціокультурний код нації, зберігаються та успадковуються всі історично обумовлені відносини суспільства. Інституційна місія держави полягає у специфікації, санкціонуванні та координації інституційних повноважень складових істеблішменту. Всі ланки істеблішменту (держава, релігія, політика, ідеологія та ін.) беруть участь у створенні сучасного образу суспільства – ціннісних орієнтирів, внутрішніх спонукань, інституційної дисципліни, як способів підпорядкованості поведінки громадян.

У цьому процесі держава не може займати пасивну роль, бути байдужою до вирішення питання – яким чином і хто складає та формує цінності в суспільстві. Так, сьогодні помітною стає активна діяльність релігійних утворень у формуванні світовідчуття та світорозуміння людей. Така ситуація відтворює в суспільстві інститути віри, що побудовані на найглибших психологічних потребах людей в патерналістській захищеності, але в той же час пригноблюють інститути дійсної свободи, особистої відповідальності за виконання суспільних обов'язків. Сьогодні держава втрачає свій вплив на формування ментальних образів і традицій людей, що призводить до криміналізації мислення, становлення нових “героїв” сучасності, що насаджують кримінальні стереотипи поведінки. Трансформаційні перетворення громадського істеблішменту потребують від держави визначення перспективних соціокультурних образів, орієнтирів поведінки. Перш за все, мова повинна йти про становлення інститутів “професіоналізму” та “інтелектуалізму” в усіх сферах суспільної діяльності та активну діяльність щодо їх впровадження в ментальні, психологічні, моральні стереотипи. Це повинно бути досягнуто за допомогою сумісних дій всіх інститутів істеблішменту, але при визначенні певного місця кожного з них, з урахуванням їх історичного значення, цивілізаційної спрямованості та ментальної потреби людей.

Найсуттєвішою складовою трансформаційних перетворень в Україні є роздержавлення суспільства, що пов'язано з відродженням суто інституційної місії держави в усіх сферах громадського устрою. Роздержавлення можна визначити як зміну інституційного підґрунтя суспільства, коли держава перестає виступати його фундаментом, а, навпаки, стає необхідним інституційним дахом, що захищає громадський порядок. Найглибші процеси роздержавлення пов'язані зі зміною інституційного простору економіки, де відбуваються найсуттєвіші перетворення. Інституціональна місія держави в трансформаційній економіці полягає у формуванні нового інституційного простору, в збереженні, підтримці, захисті інститутів ринку й усуненні протиріч між ними. Будучи інститутом особливого роду, держава створює інституційний корсет, що підтримує ринкове середовище в необхідній формі. Такий корсет складається із спеціальних *видів діяльності держави* – законодавчої, адміністративної,

контрольної, наглядової, захисної, яким відповідають *інституціональні інструменти й установчі структури*, що встановлюють для господарських агентів універсальний порядок дій. Особливості інституціональної діяльності держави багато в чому обумовлені природою самих об'єктів (товарів і послуг), характером їх господарсько-правового обороту та їх впливом на членів суспільства. Чим більше незахищеними є об'єкти (приміром, нерухомі активи), чим більше в них сконцентровано економічного багатства (наприклад, грошей), чим більше вони впливають на стан людей (приміром, охорону здоров'я), тим жорсткішим повинен бути інституційний "корсет" держави і сильнішим її вплив на відтворення і функціонування цих інститутів. Зокрема, первісними інституційними інструментами впливу держави стають ліцензування окремих видів діяльності, сертифікація визначених процедур і стандартизація конкретних видів товарів.

В інституційному середовищі ринку основні процеси пов'язані не з обміном товарами, а з відчуженням і присвоєнням прав власності, передачею (обміном) вигод і переваг від користування та володіння тим чи іншим благом. Цей процес обміну відбувається за допомогою трансакцій. У даному випадку під "трансакцією" розуміються індивідуальні дії, крізь які проходить колективний контроль, що визначає їх залежність і упорядкованість. В трансакції завжди присутні *конфлікт* (протилежність інтересів), його *узгодження й упорядкування* згідно з існуючими правилами та нормами. У конструктивній схемі трансакції закладене все різноманіття способів координації дії суб'єктів: необхідність проведення *переговорів* за певною *процедурою*, досягнення *згоди* між учасниками, що мають протилежні наміри (*контракти*). Всі ці способи координації придбали правові форми взаємодій. Найбільш адекватною правовою формою здійснення трансакції стає *правочин*, що визначає необхідність чинити дії згідно з законом. Трансакція – це інституційно-операційний інструмент упорядкування обміну прав, свобод та обов'язків. У змісті трансакції головним є не визначення характеру товару, послуги, роботи, а забезпечення розподілу та перерозподілу переваг, вигоди, інтересів.

В інституційному середовищі трансакції здійснюють такі функції:

- а) *інформаційного інструментарію*, що зменшує переключування поточної ринкової інформації для учасників обміну;
- б) *зменшення невизначеності* поведінки суб'єктів за рахунок зниження ризиків і їх наслідків;
- в) *передбачуваності і зрозумілості* операцій та сумісності очікувань;
- г) *створення стандартних правил і обов'язкових вимог*, що обмежують альтернативи і вибір для учасників трансакцій, координують їх спільні зусилля в досягненні взаємовигідного результату;
- д) *скорочення витрат*, що пов'язані з оцінкою невизначеності, альтернатив і вибору.

Якщо у світі товарних відносин обмін регулює умови й характер відтворення економічних благ, то в інституційному середовищі трансакції та їх витрати визначають можливості функціонування суспільства, забезпечують рух, регулювання, координацію, перерозподіл матеріальних, фінансових, інформаційних потоків в економіці і, у кінцевому рахунку – забезпечують використання

обмежених економічних ресурсів економічними суб'єктами, які найвище цінують переваги придбання того чи іншого блага.

Формування інституційної місії держави пов'язане з ростом трансакційних витрат і необхідністю їх економії. Будь-яка інституціональна організація виникає як реакція на утворення трансакційних витрат з метою мінімізації їх впливу на вигоди, що одержуються в обміні. За рахунок спеціалізації та професіоналізації інститути зменшують трансакційні витрати і перетворюють їх в доходи своєї діяльності.

На ринку відбуваються різноманітні види трансакцій. Перш за все, виникають *трансакції угоди (переговорів)*, що забезпечують обмін повноважень між рівноправними інститутами для отримання вигоди шляхом подолання перешкод у ході проведення переговорів. Такі трансакції передбачають конкуренцію між інститутами, що відбувається згідно з існуючими правилами, звичаями і традиціями. В процесі конкуренції один із інститутів отримує певну економічну владу завдяки утворенню дискримінаційного положення для інших. Але конкуренція між інститутами призводить до зростання їх трансакційних витрат. Інституційна матриця будь-якого інституту спрямована на реалізацію та захист корпоративного інтересу, якому підлеглі всі механізми організації внутрішньої структури інституту. На певному етапі розвитку інституту відбувається нарощування протиріч і конфліктів, по-перше, усередині самого інституту, по-друге, – між самими інститутами, по-третє, – між відчуженими інститутами та їх позаінституційним середовищем. Для будь-якого інституту трансакційні витрати стають доходами його корпоративної організації, що спонукають займатися цією діяльністю усе більше економічних агентів. Інститут здатний приймати нових учасників доки трансакційні витрати знижуються за рахунок економії охоплення і спеціалізації.

Однак у міру ускладнення ієрархічних зв'язків усередині інституту формується асиметричне положення його агентів та їх прав. У зв'язку з цим виникає необхідність у додаткових витратах на процедури координації. Спочатку витрати обміну усередині інституту зменшуються за рахунок зняття проблеми вибору серед альтернатив для багатьох його учасників і підвищення ефективності обмежень шляхом чіткої системи санкціонованої поведінки. Усередині інституту з'являється *трансакція раціонування*, що передбачає перерозподіл повноважень між учасниками інституту спільним органом, який володіє недоступною для більшості інформацією в разі її асинхронного існування. Це робить більш ощадливими й ефективними такі внутрішні ієрархічні процедури, як обмін інформацією, одержання кваліфікації, забезпечення захисту інтересів, механізму відповідальності, системи заохочень та ін.

Формування ієрархічних владних відносин в інституційному середовищі інститутів призводить до появи *трансакцій управління*, які забезпечують безупинний обмін правами, інформацією, навичками інституційних учасників. У процесі здійснення трансакції управління формується асиметричне положення сторін трансакції, одна з яких уступає певний набір

прав і свобод в обмін на дохід із зобов'язанням підкорятися розпорядженням іншої сторони і відмовитися від самостійної поведінки в позаінституційному просторі. Трансакція управління завершує становлення інституційного статусу учасника, дії якого впорядковані колективним контролем. Зростання трансакційних витрат усередині інститутів та між ними призводить до необхідності державі виконувати певні трансакції. За умов взаємозалежності всіх інститутів справедливий і раціональний обмін повноважень між ними стає неможливим без державного санкціонування специфікації прав. Тільки на цій основі можуть складатися необхідні взаємодії між інститутами та забезпечуватися їх економічні й правові механізми життєдіяльності. Найбільш ефективними інститутами специфікації прав виступають законодавчі норми, угоди між державою та інститутом, контракти на виконання певних операцій. Захист специфікації прав здійснюють державні установи (органи управління та судового захисту).

Завдяки трансакціям угоди держава забезпечує одному із інститутів певний розмір доходу за рахунок обмеження прав іншого та специфікації додаткових прав (наприклад, заборона біржам оформляти угоди купівлі-продажу нерухомості). Трансакції раціонування складаються в разі контролю за можливостями інститутів займатися тією чи іншою діяльністю. Найпоширенішим видом такої трансакції є *ліцензування*, що визначає необхідні вимоги, стандарти професійної діяльності, екзаменаційні процедури для встановлення спроможності суб'єкта займатися цією діяльністю.

Державна трансакція управління виникає як інституційна реакція на збільшення трансакційних витрат обміну між різними інститутами. Ця трансакція спрямована на збереження інститутів шляхом створення умов для нормального існування відносин, і зняття конфліктів як усередині інститутів, так і між ними, завдяки упорядкуванню взаємозалежності. Поки інститут сам справляється зі своїми внутрішніми конфліктами на основі власних правил, норм і стандартів поведінки, він не має потреби в загальній інституціоналізації своєї діяльності за допомогою держави. Але на якомусь етапі розвитку інститут не може самостійно упорядкувати свої відносини, унаслідок чого відбувається невинуватий ріст трансакційних внутрішніх витрат управління, криміналізація діяльності, збільшення витрачань на ринковий оборот благ для суспільства в цілому. Тоді з'являється необхідність накладення на діяльний інститут більш сильної системи обмеження у вигляді санкціонованих і захищених державою норм і правил поведінки.

Ініціаторами такого обмеження найчастіше виступають самі інститути. Наприклад, Всеукраїнський союз власників нерухомості й асоціація фахівців, які працюють на ринку нерухомості, довгий час лобіюють прийняття закону про ріелторську діяльність, що дозволить упорядкувати внутрішні зв'язки інституту, забезпечити високий професійний рівень своїх учасників, розширити їх можливості та захистити від втручання інших суб'єктів.

Але інститути можуть використовувати державні трансакції як засіб створення вхідних бар'єрів, які забезпечать їм монополізацію діяльності та

рентоорієнтовну поведінку. Трансформаційний період характеризується розмитістю меж інституціональної діяльності і бажанням охопити рамками свого інституту суміжні і дохідні операції на ринку. Це добре помітно на протистборстві різних інститутів, які за допомогою державних нормативних вимог намагалися захопити окремі операції. Наприклад, інститути аудиторів, ріелтерів й оцінки боролися за пріоритетне і виключне право виконувати операції з оцінювання різних активів шляхом закріплення цієї діяльності в законодавчому документі. У цих випадках держава покликана зняти протиріччя між різними інститутами з урахуванням їх інтересів та суспільної вигоди. Крім того, важливе значення для інституційної місії держави має недопущення нав'язування інтересів відособлених інститутів позаінституційним суб'єктам. Так, держава обмежила сферу дії інституту аудиту, який намагався нав'язати свої послуги всім суб'єктам ринкової економіки.

Висновки. Інституційне облаштування трансформаційної економіки змінює місце держави в суспільних відносинах. Перш за все, це пов'язано із закріпленням за державою інституційної місії, яка забезпечує формування та захист інститутів, зняття протиріч між ними та позаінституційними суб'єктами за допомогою основних трансакцій, що здійснюють специфікацію прав, розподіл та обмін повноважень.

Гриценко О.А. Місце держави в інституційному просторі трансформаційної економіки / О.А. Гриценко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. праць. – Суми: УАБС НБУ, 2004. – Т. 11. - С. 76-81.